

Michał Marchlewski

AKADEMIA MUZYCZNA IM. G. I K. BACEWICZÓW W ŁÓDZI
UNIwersytet Łódzki

Muzyka we współczesnym widowisku piłkarskim

Abstract

Music in Modern Football (Soccer)

In the following article, the author discusses the connections between the worlds of music and football, how they used to look in the past decades and how they look in the modern times. He refers to the sociological studies that try to explain so close connections between these two different worlds. He addresses stadium chants, which, in his opinion, should be treated as a phenomenon that is underestimated in the public debate when the subject of collective music performances is covered. He shows, by the example of Poland and England, the differences of the fans' musical customs, depending on the country. Another important element of the paper are examples of the national anthems' huge meaning for the national football teams' matches. Author cites musical compositions inspired by football and tells stories of the songs that became the fans' informal anthems. He shows many figures that connect the concert halls with the dressing rooms of the most important stadiums in the world – musicians that love football and footballers who have exceptional musical

knowledge or even start they own musical career. Moreover, the author describes the new ways of using music in the modern football in order to change football games into the impressive shows that engage all senses of the spectators.

Keywords

music, football, soccer, stadium chants

Związki muzyki ze sportem to temat zaniedbany zarówno w polskiej, jak i w międzynarodowej debacie naukowej¹. Niewielka liczba badań poruszających tę tematykę zaskakuje zwłaszcza w dobie „nowej muzykologii”, która tak chętnie szuka dla muzyki szerszych kontekstów kulturowych i sięga do badań interdyscyplinarnych. Celem niniejszego artykułu jest przyczynienie się do wypełnienia tej luki w nawiązaniu do badań zainicjowanych przez Iwonę Grys (*Muzyka i sport* z 1998 roku) oraz Jadwigę Jęcz (*Polihymnia na spalonym. Pomiędzy światem muzyki i piłki nożnej* z 2016 roku).

Inaczej niż w publikacjach wspomnianych autorek, w niniejszej pracy mniej miejsca postanowiono poświęcić omawianiu teorii socjologicznych czy historii muzyczno-sportowych mariaży, a więcej – przywołaniu przykładów obrazujących, jak powszechna jest obecność muzyki we współczesnym piłkarskim świecie. Wobec tego, że celem tekstu jest opisanie dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości oraz w obliczu braku obszernej naukowej literatury przedmiotu, autor przeprowadził kwerendę w artykułach prasowych (m.in. „Polska The Times”, „Przegląd Sportowy” czy „Polityka”). Wzbogacenie artykułu o przykłady wykraczające poza polski kontekst omawianej tematyki stało się możliwe dzięki szerokiemu wykorzystaniu tytułów zagra-

1 Wśród nielicznych prac polskich badaczy na ten temat należy wskazać książkę Iwony Grys *Muzyka i sport* (Muzeum Sportu i Turystyki, Warszawa 1998) i artykuł Jadwigi Jęcz *Polihymnia na spalonym. Pomiędzy światem muzyki i piłki nożnej* („Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu” 52/2016). Z literatury anglojęzycznej warto wymienić natomiast artykuły Brytyjczyków Dave’a Lainga i Andy’ego Linehana *Soccer Sounds: Popular Music and Football in Britain* („Popular Music History” 8/2013, nr 3, s. 307–325) oraz Brazylijczyków Pedra Silvy Marry i Felipe Trotty *Sound, Music and Magic in Football Stadiums* („Popular Music” 38/2019, nr 1, s. 73–89).

nicznych, ze szczególnym naciskiem na prasę pochodzącą z ojczyzny futbolu – Wielkiej Brytanii (m.in. „The Independent”, „The Guardian” czy „London Evening Standard”).

Ze względu na różnorodność omawianych problemów tekst został podzielony na pięć części. W dwóch pierwszych zasygnalizowano kwestię teorii pomocnych w zrozumieniu ogromnego znaczenia muzyki w piłkarskim widowisku oraz historycznego kontekstu piłkarsko-muzycznych powiązań². W części trzeciej i czwartej odnaleźć można szczegółowe omówienie stadionowego repertuaru, a także związanych z nim muzycznych zwyczajów kibiców z różnych stron świata. Piątą część pracy to z kolei opis związków popularnych postaci świata futbolu z muzyką i związków popularnych postaci świata muzyki z futbolem.

Koncepcje badawcze

Wydarzenia sportowe przez lata interpretowane były na zasadzie analogii do widowiska teatralnego. Wyobrażenie sobie teatru bez muzyki jest zaś niemożliwe, ich ścisłe związki sięgają źródeł dramatu – tradycji teatru antycznego. Wywodzi się on wszak z dytyrambu, a więc formy śpiewu chóralnego. Inną socjologiczną interpretację sportu przedstawili w swej pracy Łukasz Wrzesiński i Dominik Antonowicz, którzy w sportowych zawodach skłonni są raczej upatrywać elementów „niewidzialnej religii” (określenie wprowadzone przez Thomasa Luckmanna)³. Badacze posługują się głównie odwołaniami do tradycji Kościoła Rzymskokatolickiego – mecz porównują do obrzędu, stadion do świątyni, sezon do roku liturgicznego, w kibicach widzą „grupę zjednoczoną kultem czystej, pięknej, nieskazitelnej, a przede wszystkim świętej idei klubu”⁴. Msza, nabożeństwo są zaś nierozzerwalnie związane z muzyką. Rola muzyki podczas liturgicznych obrzędów pozostaje od wieków przedmiotem sporów największych kościelnych hierarchów,

2 Obszerniej o obu tematach piszą Jadwiga Jęcz (*Polihymnia na spalonym...*, dz. cyt.), a także Dominik Antonowicz i Łukasz Wrzesiński (socjologiczne interpretacje piłki nożnej w artykule *Kibice jako wspólnota niewidzialnej religii*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 1) oraz Iwona Gryś (historia powiązań muzyki ze sportem w książce *Muzyka i sport*, dz. cyt.).

3 D. Antonowicz, Ł. Wrzesiński, dz. cyt., s. 118.

4 Tamże.

filozofów i teologów, powszechna jest bowiem świadomość tego, jak ogromny jest jej wpływ na wiernych⁵.

Odgłosy towarzyszące sportowemu widowisku to modelowy wręcz przykład pejzażu dźwiękowego *lo-fi*. Raymond Murray Schafer, twórca tego pojęcia, opisywał pejzaż *lo-fi* jako „zatłoczony obszar dźwiękowy”, w którym „pojedyncze sygnały dźwiękowe są niewyraźne”⁶. Taki opis budzi bezpośrednie skojarzenia z odgłosami wypełniającymi stadion w trakcie meczu piłkarskiego. Zwielokrotnione setki, czy nawet tysiące rozmów kibiców omawiających boiskową sytuację łączą się w szerokopasmowy szum, który uniemożliwia wyraźne słyszenie pojedynczych sygnałów. W takim dźwiękowym chaosie z perspektywy trybun praktycznie niemożliwe jest usłyszenie komend trenerów obu drużyn czy podpowiedzi zawodników zgłaszających kolegom, że są na wolnej pozycji. Tak odległe, ciche sygnały dźwiękowe giną bowiem we wszechobecnym hałasie. Przyjmując jednak punkt widzenia Johna Cage’a, według którego „muzyka to dźwięki, dźwięki, które nas otaczają bez względu na to, czy jesteśmy w sali koncertowej czy poza nią”⁷, wszystkie odgłosy towarzyszące sportowemu widowisku, również ów utrudniający wyraźne słyszenie szum, możemy nazwać muzyką.

Muzyka i sport – rys historyczny

Związki muzyki i sportu sięgają czasów antycznych – wystarczy tu wspomnieć, że już pięć tysięcy lat temu toczone przez Sumerów walki na pięści odbywały się z towarzyszeniem cymbałów i bębnów⁸. Również w starożytnej Grecji muzyka i sport były sobie bardzo bliskie, a znakomitym tego przykładem mogą być rozgrywane co dwa lata

- 5 Świadczy o tym choćby przebieg inicjującego proces kontrreformacji soboru trydenckiego, podczas którego bardzo wiele uwagi poświęcono reformie muzyki kościelnej.
- 6 Cyt. za: R. Murray Schafer, *Muzyka środowiska*, tłum. D. Gwizdalanka, w: *Kultura dźwięku. Teksty o muzyce nowoczesnej*, red. Ch. Cox, D. Warner, Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2010, s. 56. Jako przeciwieństwo pejzażu dźwiękowego *lo-fi* Raymond Murray Schafer wskazywał pejzaż *hi-fi*, czyli taki, w którym niski poziom zakłóceń pozwala wyraźnie słyszeć poszczególne dźwięki (patrz np. tamże, s. 52–63).
- 7 Cyt. za: R. Murray Schafer, *The New Soundscape: A Handbook for the Modern Music Teacher*, Berandol Music Limited, London–Vienna 1971, s. 1.
- 8 I. Grys, dz. cyt., s. 7.

w Przesmyku Korynckim igrzyska ku czci Posejдона, których program obok zawodów sportowych obejmował również aulodię i kitarodię⁹. Zachowane przykłady malarstwa wazowego bardzo często ukazują wśród sportowców muzyków grających na lirze lub aulosie – według historyków każdy gimnazjon posiadał swojego auletę¹⁰. Również w późniejszych epokach znajdziemy liczne dowody na powiązanie światów muzyki i sportu. Znane są przykłady udziału muzyków w rycerskich turniejach, później zaś dworskich karuzelach czy strzeleckich popisach bractw kurkowych. Szczególnie ściśle muzyka jest związana z nowożytnym ruchem olimpijskim. Organizowano olimpijskie konkursy sztuki (o ich prestiżu świadczy choćby fakt, że podczas Igrzysk Olimpijskich w Paryżu w 1924 roku jury obradowało w składzie: Paul Dukas, Arthur Honegger, Maurice Ravel, Béla Bartók, Igor Strawiński, Gustave Charpentier, Manuel de Falla, Karol Szymanowski)¹¹, występy muzyków stały się również nieodłączną częścią ceremonii otwarcia i zamknięcia igrzysk.

Podobnie w wieku XIX i pierwszej połowie wieku XX przedstawiały się związki muzyki z futbolem. Z jednej strony przejawiały się one w udziale muzyków w widowiskach sportowych (na Wyspach Brytyjskich szczególnie popularną przedmeczową rozrywką były występy orkiestr dętych)¹², z drugiej – w sportowych inspiracjach utworów muzycznych. Znakomitym przykładem kompozycji nawiązującej do futbolu jest młodzieńczy balet Dymitra Szostakowicza *Złoty wiek*. Libretto dzieła opowiada historię radzieckiej drużyny piłkarskiej, która wyrusza na tournée do zachodniej Europy i nie tylko pokonuje wszystkich boiskowych rywali, ale również skutecznie opiera się wszystkim pokusom kapitalistycznego świata¹³.

9 Tamże, s. 34.

10 Tamże, s. 39.

11 Tamże, s. 75.

12 G. Armstrong, M. Young, *Fanatical Football Chants: Creating and Controlling the Carnival*, „Culture, Sport, Society” 2 (1999), s. 180.

13 I. Grys, dz. cyt., s. 10. Dowodem na to, że futbol może być inspirujący także i dla współczesnych kompozytorów, jest powstały w 2003 roku poemat symfoniczny *Ínguesu* Enrica Chapeli. To muzyczne odwzorowanie przebiegu finałowego meczu Pucharu Konfederacji 1999 między Brazylią a Meksykiem. Każdemu z zawodników obydwu drużyn (także rezerwowym) kompozytor przyporządkował jeden instrument orkiestry. Instrumenty dęte drewniane „odgrywają” piłkarzy meksykańskich (np. Rafael Márquez – fagot, Jorge Campos – kontrafagot), a dęte blaszane brazylijskich (np. Ronaldinho – pierwsza trąbka, Zé Roberto – trzecia

Powstawały też pierwsze klubowe hymny (była to powszechna praktyka w Polsce międzywojennej, w której stowarzyszenia sportowe często prowadziły chóry czy orkiestry – przykładem może być Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie „Duda” i jego trzydziestoosobowy chór)¹⁴, takie jak *Hymn wiślacki* wykorzystujący muzykę pieśni patriotycznej *Jak długo w sercach naszych*. Pierwsze udokumentowane wykonanie tego utworu przez zgromadzonych na stadionie kibiców miało miejsce 25 września 1927 roku po zwycięstwie 2:0 nad 1. FC Kattowitz, dzięki któremu piłkarze Wisły zapewnili sobie tytuł mistrzów Polski (zapewne nie bez wpływu na to, że sympatycy Wisły zaintonowali tę akurat pieśń, był fakt, że klub z Katowic był drużyną niemiecką)¹⁵. Choć podobnych relacji znaleźć można więcej, wiadomo, że stadionowy repertuar był aż do lat sześćdziesiątych bardzo wąski i wykonywany rzadko¹⁶. Ówczesni kibice oczywiście nie oglądali meczów w ciszy, lecz przerywali ją raczej spontanicznymi okrzykami związanymi z boiskową sytuacją, głośno wykrzykiwanymi komentarzami na temat gry konkretnego zawodnika czy pracy arbitra, rzadziej zaś chóralnymi śpiewami. Muzyczna rewolucja na stadiony dotarła dopiero w latach sześćdziesiątych i rozpoczęła się na Wyspach Brytyjskich. Gary Armstrong i Malcolm Young upatrują jednego z prawdopodobnych jej źródeł¹⁷ w stopniowym zastępowaniu wspomnianych orkiestr dętych

trąbka, Dida – tuba). Chapela przydzielił również role obu szkoleniowców (harfie i fortepianowi), kibiców (instrumentom smyczkowym), a także sędziego (dyrygentowi). W partyturze odwzorowane są najważniejsze momenty meczu – bramki zdobyte przez obie drużyny i zmiany dokonywane przez trenerów. Pod koniec utworu dyrygent wyrzuca ze sceny puzonistę, który odgrywa rolę ukaranego czerwoną kartką brazylijskiego obrońcy João Carlosa. Całość ubarwiają motywy muzyczne zaczerpnięte z przyśpiewek meksykańskich kibiców (zob. E. Chapela, *ínguesu*, Boosey & Hawkes, <https://www.boosey.com/cr/music/Enrico-Chapela-ínguesu/53660> [dostęp: 23.11.2019]).

14 I. Grys, dz. cyt., s. 112.

15 J. Otałęga, *Za lotem piłki. Pasiaki, Wiślacy, Garbarze, Lwowiaczy, Ślązacy, Tarnowiaczy i inni*, Wydawnictwo Jagiellonia, Kraków 2003, s. 32.

16 G. Armstrong, M. Young, dz. cyt., s. 180.

17 Warto w tym miejscu wspomnieć, że w Anglii pojedyncze przypadki wspólnych stadionowych śpiewów miały miejsce dużo wcześniej. Pierwszych śladów tej praktyki można upatrywać już w roku 1902, gdy kibice Sheffield United i Southampton przerobili piosenkę *The Rowdy Dowdy Boys* na stadionową przyśpiewkę (za: M. Taylor, *The Association Game: A History of British Football*, Pearson/Longman, Harlow 2008, s. 95). W 1927 roku rozpoczął się zaś zwyczaj wspólnego śpiewania na meczach finałowych Pucharu Anglii – kibice skorzystali z nut wydrukowanych przez

przez systemy zamontowanych na stadionie głośników, przez które emitowano największe przeboje rozwijającej się wtedy w bardzo szybkim tempie muzyki młodzieżowej¹⁸. Kibice zaczęli śpiewać wspólnie melodie odtwarzanych na stadionie przebojów, często dokładając do nich tekst opiewający ich ukochaną drużynę. W taki właśnie sposób powstał piłkarski „hymn hymnów”, czyli słynne *You'll Never Walk Alone*¹⁹ rozbrzmiewające na stadionie Liverpoolu.

Dowodem na to, że wspomniana rewolucja dotarła również nad Wisłę, jest pochodzący z końca lat sześćdziesiątych hymn Górnika Zabrze (powstał zatem kilka lat później niż wspomniany szlagier kibiców liverpoolskich) *Górą Górnik*, który do słów Wojciecha Młynarskiego wykonywał zespół Skaldowie. Zorganizowany, śpiewany doping również dotarł do Polski z pewnym, w tym wypadku około dziesięcioletnim, opóźnieniem. Jego początki datuje się na lata siedemdziesiąte XX wieku²⁰.

Stadionowy repertuar

Najważniejszą i najbardziej wyrazistą formą obecności muzyki w meczu piłkarskim są intonowane przez kibiców przyspiewki i pieśni, będące prawdziwym społecznym fenomenem. Jak trafnie zauważają Armstrong i Young, jako grupowy sposób ekspresji społecznej i kulturowej tożsamości, nie mają w dzisiejszym świecie żadnego

gazetę „Daily Express” i zaśpiewali przy akompaniamencie wojskowej orkiestry dętej. Repertuar zmieniał się co roku tak, aby kojarzył się z drużynami występującymi w finale rozgrywek (D. Laing, A. Linehan, dz. cyt., s. 313).

18 G. Armstrong, M. Young, dz. cyt., s. 180.

19 Piosenka napisana oryginalnie do amerykańskiego musicalu *Carousel* (muzyka: Richard Rodgers, słowa: Oscar Hammerstein II), który miał swą premierę w 1945 roku. W 1963 roku własną wersję utworu nagrał liverpoolski zespół Gerry and the Pacemakers i to właśnie ona tak spodobała się kibicom z Anfield, że uczynili z niej stadionowy hymn. Marcin Napiórkowski w książce *Liverpool* z serii «Słynne Kluby Piłkarskie» napisał o *You'll Never Walk Alone*: „Niby jest to zwyczajna pieśń, jednak przesywa ona dreszczem rywala w taki sposób, że «The Reds» już przed początkiem meczu prowadzą jakby 1:0”. Zob. M. Napiórkowski, *Liverpool*, «Biblioteka Gazety Wyborczej. Słynne Kluby Piłkarskie», Oficyna Wydawnicza Atena Krzysztof Sawala, Poznań 2007, s. 80.

20 Ł. Bieszke, *Motywy religijne w przyspiewkach kibiców klubów piłkarskich*, „Język – Szkoła – Religia” 9 (2014), nr 1, s. 35.

odpowiednika²¹. Możemy wyróżnić cztery główne źródła, z których zazwyczaj pochodzą ich melodie. Najbardziej oczywistym, wspomnianym już na przykładzie hymnu kibiców Liverpoolu, jest użycie znanego przeboju muzyki rozrywkowej (inne utwory wykorzystywane w ten sposób to *Can't Help Falling in Love* Elvisa Presleya, który za swój hymn uważają kibice Sunderlandu i Hull City, czy standard muzyki jazzowej *Blue Moon*, rozbrzmiewający na stadionie Manchesteru City). Kibice sięgają również często do repertuaru muzyki klasycznej (śpiewany na wielu stadionach świata marsz triumfalny z *Aidy* Giuseppe Verdiego), a nawet religijnej (pieśń *When the Saints Go Marching In*, którą w oryginale, z uwagi na przydomek zespołu – „The Saints”, śpiewają kibice Southampton, a w wersji zmienionej – w tym wypadku jako *When the Spurs Go Marching In* – choćby kibice Tottenhamu). Osobną grupę przyśpiewek stanowią utwory nagrane z myślą o śpiewaniu ich przez trybuny. Przykładem może być popularna wśród angielskich kibiców, a ostatnio śpiewana przy okazji znakomitych występów ich reprezentacji na Mistrzostwach Świata w Rosji piosenka *Three Lions (Football's Coming Home)*. Nagrał ją w roku 1996, przed organizowanymi w Anglii Mistrzostwami Europy, zespół The Lightning Seeds, któremu towarzyszyli komicy David Baddiel i Frank Skinner. Utworem powstałym w podobnym celu, ale pochodzącym ze świata piłki klubowej, jest chociażby *Juve, storia di un grande amore* (z wł. *Juve, historia wielkiej miłości*) – nagrany przez włoskiego piosenkarza Paola Bellego hymn Juventusowi Turyn. Piosenka rozbrzmiewa przed meczami Starej Damy rozgrywanymi na Allianz Stadium w Turynie, a towarzyszy jej zawsze chóralny śpiew kibiców. Szczególnie imponująco brzmi refren utworu. W niektórych jego fragmentach organizatorzy wyciszają bowiem muzykę, tak, aby kibice Juventusowi mogli *a cappella* wyśpiewać tytułową frazę swojego hymnu.

Innym sposobem na dopingowanie piłkarzy z pomocą muzyki jest wykonywanie przez kibiców rozmaitych rytmów. W ostatnich latach, wraz z sukcesami reprezentacji Islandii, popularny stał się tzw. *viking clap*. Wykonujący go kibice na dwa uderzenia bębna odpowiadają głośnym okrzykiem połączonym z klaśnięciem w dłonie, stopniowo coraz bardziej przyspieszając. Podobne *accelerando* (pozbawione jednak okrzyku, który wyróżnia islandzkich kibiców) można usłyszeć od lat także m.in. podczas rzutów wolnych bezpo-

21 G. Armstrong, M. Young, dz. cyt., s. 18o.

średnich w wykonaniu piłkarzy Realu Madryt na Estadio Santiago Bernabéu. Oryginalne stadionowe zwyczaje związane z wykonywaniem rytmów można odnaleźć również i na polskich stadionach. Nieodłącznym elementem dźwiękowego pejzażu domowych (choć nie tylko) meczów Górnika Zabrze jest charakterystyczny dźwięk dzwonka rozbrzmiewający po każdej groźnej akcji zespołu z Zabrza. W taki nietypowy sposób od 1989 roku swoją ukochaną drużynę wspiera jeden z najbardziej rozpoznawalnych kibiców zabrzańskie klubu, Stanisław Sętkowski²².

Wartym odnotowania wydarzeniem związanym z fenomenem stadionowych śpiewów był zorganizowany w 2004 roku przez firmę Barclaycard konkurs o tytuł *chant laureate* (niemożliwa do dosłownego przetłumaczenia nazwa nawiązująca do godności *poet laureate* – nadwornego poety brytyjskiego dworu królewskiego)²³. Pomysł wzbudził ogromne zainteresowanie – sami tylko kibice Liverpoolu nadesłali 415 propozycji. Zwycięzcą konkursu został Jonny Hurst z północnego Londynu. W uznaniu tekstu, stworzonego przez niego do melodii piosenki *Copacabana*²⁴, którego bohaterem został obrońca Aston Villi Juan Pablo Ángel, jury pod przewodnictwem nadwornego poety królowej Elżbiety II przyznało mu nagrodę w wysokości dziesięciu tysięcy funtów (dwukrotność ówczesnych rocznych zarobków *poet laureate*) i zleciło stworzenie specjalnego śpiewnika na ligowy sezon 2004/2005. Swoich klubowych poetów (*poets in residence*) mają również niektóre drużyny piłkarskie z Wysp Brytyjskich. Wśród nich

22 *Rany koguta!* – Stanisław Sętkowski || *Reportaż* || *Piłka nożna*, <https://www.youtube.com/watch?v=GyKJjOJoGwM> [dostęp: 6.12.2019]. To nie jedyna oryginalna tradycja, jaką Sętkowski wprowadził na stadion w Zabrzu. Ma on również zwyczaj wręczania po każdym meczu najlepszemu, jego zdaniem, zawodnikowi Górnika żywego koguta. Zob. J. Koliński, *Po meczu wręcza piłkarzom koguty, a nocami naprawia ich buty. Historia „Leona” – najwierniejszego kibica Górnika*, „Przegląd Sportowy”, 9.02.2018, <https://www.przegladsportowy.pl/pilka-nozna/pko-ekstraklasa/gornik-zabrze/stanislaw-setkowski-najslynniejszy-kibic-w-polsce/rjfj275> [dostęp: 6.12.2019].

23 [b.a.], *Football’s First Chant Laureate*, „BBC News”, 11.05.2004, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/england/london/3702313.stm [dostęp: 25.04.2019].

24 Utwór nagrany w 1978 roku przez Barry’ego Manilowa. Jego autorami są Manilow, Jack Feldman i Bruce Sussman.

są m.in. Jim Mackintosh z St. Johnstone²⁵, John Baine (znany jako Attila The Stockbroker) z Brighton & Hove Albion²⁶ czy Lewis Kenny z Bohemian FC²⁷.

O wiele szlachetniejszym od przyśpiewek, nierzadko pełnych karczemnego języka i złośliwego humoru, sposobem wspólnego śpiewu na stadionach jest wykonywanie przez kibiców i piłkarzy hymnów narodowych przed meczami reprezentacji. Spełniają one niebagatelną funkcję, łącząc we wspólnym śpiewie kibiców i piłkarzy. Swoje hymny posiadają jednak również poszczególne piłkarskie rozgrywki. Najślynniejszym spośród nich jest oczywiście hymn Ligi Mistrzów, który jest w istocie adaptacją hymnu koronacyjnego *Zadok the Priest* Georga Friedricha Händla dokonaną w 1992 roku przez Tony'ego Brittena. Swoją motyw muzyczny posiada też drugi klubowy turniej odbywający się pod egidą UEFA²⁸ – Liga Europejska. Zmieniał się on jednak już kilkakrotnie. O tym, jak wielką wagę federacja przywiązuje do obecności muzyki na stadionie świadczy fakt, że wraz z odświeżeniem identyfikacji wizualnej Ligi Europejskiej w 2018 roku zamówiono nowy hymn rozgrywek. Tak samo postąpiono przy prezentacji nowego formatu zawodów – Ligi Narodów. Zadanie skomponowania motywu stanowiącego muzyczną wizytówkę turnieju powierzono duetowi Giorgio Tuinfort – Franck van der Heijden²⁹, a powstały w wyniku ich współpracy utwór trzeba uznać za naprawdę udany. Kompozycja opracowana na orkiestrę symfoniczną z towarzyszeniem chóru przywołuje na myśl idiom brzmieniowy jednego z utworów najchętniej wykorzystywanych przez organizatorów imprez sportowych – chóru *O fortuna* z kantaty scenicznej *Carmina burana* Carla Orffa.

25 S. Gallacher, *Football's Bardest Men: Meet the Poets Celebrating Scotland's Beautiful Game in Verse*, „The Sunday Post”, 4.09.2017, <https://www.sundaypost.com/fp/footballs-bardest-men/> [dostęp: 25.04.2019].

26 J. Hopper, *Lives of the Poets: Attila the Stockbroker*, „Poetry Foundation”, 5.04.2010, <https://www.poetryfoundation.org/articles/69513/lives-of-the-poets-attila-the-stockbroker> [dostęp: 25.04.2019].

27 B. Trench, *Bohs Appoint Poet in Residence*, „The Bohemian Football Club”, 19.02.2015, <https://bohemianfc.com/?p=8041> [dostęp: 25.04.2019].

28 Union of European Football Associations (Unia Europejskich Związków Piłkarskich) z siedzibą w Nyonie.

29 *The Story behind the UEFA Nations League Anthem*, „UEFA.com”, 4.09.2018, <https://www.uefa.com/insideuefa/about-uefa/administration/marketing/news/newsid=2569018.html> [dostęp: 25.04.2019].

Muzyczne odwołania są również obecne na kibicowskich flagach i transparentach – przykładem choćby użycie przez kibiców Liverpoolu frazy ze słynnego *Imagine* autorstwa Johna Lennona. „Above us only sky” – głosi czerwony transparent, a sześć gwiazd umieszczonych poniżej cytatu z piosenki jednego z najsłynniejszych mieszkańców Liverpoolu symbolizuje sześć zwycięstw w Pucharze Europy/Lidze Mistrzów zdobytych przez piłkarzy drużyny. Inny transparent operujący muzycznymi odniesieniami wykorzystywany przez kibiców na stadionie Anfield przedstawia charakterystyczne dla trenującego drużynę Liverpoolu od 2015 roku Jürgena Kloppa okulary, czapkę i czuprynę z dopiskiem „Then I saw his face, now I’m a believer” („Potem zobaczyłem jego twarz, teraz już wierzę”) nawiązującym do refrenu piosenki *I’m a Believer* zespołu The Monkees.

Znana i łatwa do powtórzenia melodia jest w kibicowskich pieśniach oczywiście niezmiernie ważna, ale ciekawe wnioski można wyciągnąć również, przyglądając się ich tekstom. Warto przytoczyć tu spostrzeżenia Łukasza Bieszkego, który w swojej pracy poddał analizie przyspiewki popularne na polskich stadionach³⁰. Badania doprowadziły go do wniosku, że cechą charakterystyczną wielu spośród nich (choć większość kibiców zapewne wołałaby, by było inaczej) jest wariantywność – funkcjonują z powodzeniem w różnych częściach Polski z podstawioną sylabicznie nazwą lokalnego klubu (z różnicami w liczbie sylab kibice potrafią sobie jednak radzić, np. zmieniając okrzyk „GKS” na „Gieksa” albo „Górnicy Klub Sportowy”) lub zmodyfikowanymi częściami tekstu³¹. Bieszke zauważa, że na współczesny repertuar polskich kibiców największy wpływ mają piłkarscy fanatycy z Bałkanów i Ameryki Południowej³². Głównym jednak przedmiotem jego dociekań są występujące w kibicowskich pieśniach motywy religijne. Autor wskazuje na liczne przykłady wykorzystania melodii pochodzących z kolęd, pieśni kościelnych czy operowania biblijnymi nawiązaniem. Wśród funkcji, jakie owe motywy pełnią, wymienia przede wszystkim „afirmację klubu jako dobra wyższego, dzięki czemu kibicowanie stało się porównywane do religii, a klub do Boga lub innych bytów należących do sfery *sacrum*”³³.

30 Ł. Bieszke, dz. cyt., s. 35–44.

31 Tamże, s. 36.

32 Tamże.

33 Bieszke w ten sposób nieświadomie – a przynajmniej tak możemy sądzić, biorąc pod uwagę fakt, że nie odwołuje się do tej pracy w bibliografii – potwierdza słuszność tezy Antonowicza i Wrzesińskiego o tym, że współczesne widowisko sportowe

Oryginalnym sposobem wykorzystania muzyki podczas meczu (jest to stosunkowo nowy trend w światowym futbolu) jest odtwarzanie krótkich, energetycznych motywów muzycznych po zdobyciu przez zespół bramki – tzw. *goaltune*. Najczęściej są to fragmenty refrenów znanych piosenek. I tak na meczach Paris Saint-Germain rozbrzmiewa *Uptown Funk* Marka Ronsona i Bruno Marsa, na stadionie Juventusu *Chelsea Dagger* zespołu The Fratellis, zaś podczas rozgrywanych na madryckim stadionie Wanda Metropolitano spotkań Atlético – bijące wśród kibiców rekordy popularności *Seven Nation Army* grupy The White Stripes. Ta moda dotarła również do Polski – na meczach Jagiellonii Białystok pojawia się refren piosenki zespołu Akcent *Przez twe oczy zielone* ze słowami zmienionymi na „Przez te bramki, brameczki strzelone oszalałem!”, zaś na meczach Łódzkiego Klubu Sportowego – rockowa wersja oficjalnego hejnału miasta Łodzi – *Prząśniczki* Stanisława Moniuszki. Głosowanie na *goaltune* zorganizowano nawet wśród kibiców pierwszoligowej Chojniczanki Chojnice³⁴.

Jak pokazują przywołane przykłady, kibicowski repertuar jest niezwykle zróżnicowany. Wśród utworów adaptowanych na stadionowe przyśpiewki znajdziemy znane dzieła muzyki klasycznej czy standardy jazzowe, ale i przeboje muzyki popularnej. Podobną różnorodnością charakteryzują się także i słowa kibicowskich pieśni. Od przyśpiewek, w których za cały tekst wystarcza wielokrotnie powtarzana nazwa klubu, przez kilkuwersowe przeróbki oryginalnych słów piosenek lub ich fragmentów aż do bardziej rozbudowanych, w których możemy wyróżnić kilka części. Muzyka coraz częściej jest także używana przez organizatorów meczów (kluby, ligi czy federacje piłkarskie) w celu uatrakcyjnienia zawodów – przykładem choćby odtwarzanie hymnów rozgrywek czy piosenek wykorzystywanych jako *goaltunes*.

(a przede wszystkim klubowe rozgrywki piłkarskie) powinniśmy interpretować jako rodzaj ponowoczesnej religii. Por. D. Antonowicz, Ł. Wrzesiński, dz. cyt.; Ł. Bieszke, dz. cyt.

34 Wybierz „goaltune” Chojniczanki, „MKS Chojniczanka 1930”, 1.05.2017, <http://mkschojniczanka.pl/2017/05/01/wybierz-goal-tune-chojniczanki/> [dostęp: 25.04.2019].

Zachowania kibiców

Związane z muzyką zwyczaje kibiców znacząco różnią się w zależności od kraju. Znakomicie obrazuje to porównanie kibiców angielskich i polskich. Na polskich stadionach bardzo ważną rolę odgrywają zorganizowane grupy najbardziej zagorzałych fanów. Zazwyczaj zajmują miejsce za jedną z bramek i dopingują drużynę nieprzerwanie przez cały mecz. Najczęściej są oni jednak w swych śpiewach osamotnieni, pozostali kibice raczej niechętnie włączają się w doping, chyba, że zostaną do tego zmuszeni intonowanymi przez „ultrasów”, jak nazywają siebie najbardziej zagorzali fani, okrzykami: „Wszyscy wstają i śpiewają!”. Kluczowa dla obrazu polskiego ligowego stadionu jest postać zapiewajki, który pełni rolę dyrygenta tej kibicowskiej orkiestry. Zwykle staje on na specjalnie zbudowanym podwyższeniu (nazywanym przez kibiców gniazdem) tyłem do boiska i intonuje kolejne pieśni otoczony przez bębniarzy (na najważniejszych meczach Legii Warszawa jest ich nawet czterech), którzy wybijają proste, schematyczne rytmy ułatwiające synchronizację śpiewu. Opierając się na własnych wieloletnich obserwacjach zachowań widzów na najróżniejszych sportowych arenach, autor jest w stanie zaryzykować tezę, że zależność od zapiewajki jest w ogóle cechą charakterystyczną polskiego kibica. Jest to widoczne zwłaszcza na przykładzie meczów reprezentacji siatkarskiej, której kibice zachwalani są często jako „najlepsi na świecie”³⁵, a w istocie ich rola podczas meczu ogranicza się zwykle do realizacji wskazań wodzireja.

Zupełnie inna praktyka panuje w Anglii. Różnicę pomiędzy tym, jak dopinguje się nad Wisłą, a jak nad Tamizą, bardzo dobrze moim zdaniem obrazuje wspomniana już wcześniej piosenka *When the Saints Go Marching In*. Na angielskich stadionach w jej wykonywanie zazwyczaj angażuje się cały stadion, ponieważ jest ona powszechnie znana wśród kibiców. Najpierw śpiewa się ją *a cappella* w bardzo powolnym tempie (ok. 70 uderzeń na minutę), co robi szczególne wrażenie na stadionie Tottenhamu, gdy włącza się w nią sześćdziesiąt tysięcy kibiców, potem zaś powtarza w tempie dużo szybszym (ok. 140 uderzeń na minutę).

35 M. Piątek, *Fenomen siatkarskiej publiczności*, „Polityka”, 9.09.2014, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/ludzieistyle/1591705,1,fenomen-siatkarskiej-publicznosci.read> [dostęp: 26.06.2019]; Boricić: *Polscy kibice najlepsi na świecie!*, „Polsat Sport”, 11.01.2019, <https://www.polsatsport.pl/wiadomosc/2019-01-11/boricic-polscy-kibice-najlepsi-na-swiecie/> [dostęp: 26.06.2019].

W Polsce należy ona do części kibicowskiego repertuaru znanej przede wszystkim najzagorzalszym kibicom (śpiewają ją m.in. kibice Stomilu Olsztyn, którzy zmieniają tekst na „Literka O, literka K, literka S, jak OKS”), wykonywana jest w bardzo szybkim tempie i z towarzyszeniem bębnow. Anglicy przejawiają również (w Polsce w zasadzie nie-spotykaną) skłonność do tworzenia przyśpiewek okazjonalnych, bądź to śpiewanych na określonym turnieju, bądź opiewających zawodnika, który aktualnie jest gwiazdą ich ukochanej drużyny³⁶. I tak na przykład angielscy kibice na Mistrzostwach Świata w Rosji śpiewali do refrenu słynnego szlagieru ery disco – *September* grupy Earth, Wind & Fire – *Woah, England Are in Russia*, piosenkę *Whole Again* girlsbandu Atomic Kitten przerobili na rozpowszechnioną na fali popularności trenera angielskiej reprezentacji Garetha Southgate’a przyśpiewkę *Southgate, You’re the One*³⁷, a do melodii dyskotekowego przeboju *Freed from Desire* Gali Rizzatto podłożyli słowa opiewające napastnika Jamiego Vardy’ego („Vardy’s on fire, your defence is terrified”)³⁸. O tym, jak wielką wagę przywiązuje się na Wyspach Brytyjskich do kibicowskich pieśni, świadczy fakt, że jednym z zadań, jakie postawiono przed projektantami oddanego do użytku w 2019 roku Tottenham Hotspur Stadium, było sprawienie, by wybrzmiewały one możliwie jak najgłośniej. Architekci potraktowali swoje zadanie bardzo poważnie – według słów Christophera Lee z projektującej stadion firmy Populous nawet kąt zakrzywienia dachu czy rodzaj obicia krzesełek były dobierane tak, by okrzyki fanów robiły podczas meczu jak największe wrażenie³⁹.

36 Armstrong i Young nagłą falę popularności piosenek o pojedynczych graczach na Wyspach Brytyjskich datują na lata siedemdziesiąte XX wieku. Zob. G. Armstrong, M. Young, dz. cyt., s. 182.

37 Można przełożyć to jako „Southgate, to ty jesteś tym jedynym”. O skali uwielbienia, jakim po Mistrzostwach Świata w Rosji otoczony był na Wyspach selekcjoner angielskiej kadry, świadczy chociażby fakt, że po odpadnięciu Anglików z turnieju położona na linii Picadilly stacja londyńskiego metra „Southgate” funkcjonowała przez czterdzieści osiem godzin pod zmienioną nazwą „Gareth Southgate”. Zob. *World Cup 2018: Tube Station Named Gareth Southgate*, „BBC Sport”, 16.07.2018, <https://www.bbc.com/news/uk-england-london-44844999> [dostęp: 26.06.2019].

38 W wolnym tłumaczeniu: „Vardy jest w gazie, wasza defensywa jest przerażona”.

39 P. South, *Tottenham’s New 61,000-seater Stadium Has Been Engineered to Make Chants Sound Louder than They Are*, „Daily Mail”, 23.01.2017, <https://www.dailymail.co.uk/sport/football/article-4148820/Tottenham-s-new-stadium-designed-make-sound-louder.html> [dostęp: 25.04.2019].

Różnorodność kibicowskich zachowań, zmieniających się wraz z długością i szerokością geograficzną, dobrze obrazują zwyczaje związane ze stadionowym wykonywaniem hymnów narodowych. Warto w tym miejscu wspomnieć przypadek odśpiewywania hymnu Brazylii przed meczami rozgrywanymi w tym kraju Mistrzostw Świata w roku 2014. Z uwagi na regulacje FIFA⁴⁰ jego nagranie odtwarzane przez stadionowy system nagłośnienia musiało zostać skrócone do dziewięćdziesięciu sekund – zawodnicy i kibice, niezrażeni, śpiewali jednak dalszą część hymnu *a cappella*⁴¹. Ich wykonania zrobiły ogromne wrażenie na dziennikarzach – Anderson Antunes z magazynu „Forbes” nazwał nawet pieśń „nieoficjalnym hitem mistrzostw”⁴². Inny nietypowy sposób wspólnego śpiewania najważniejszej narodowej pieśni można zaobserwować często podczas meczów reprezentacji Szkocji. Szkoci wypracowali oryginalny przedmeczowy ceremoniał polegający na tym, że śpiewającym kibicom i zawodnikom akompaniuje jedynie ubrany w tradycyjny kilt dudziarz. Nie każda nacja podchodzi jednak do swojego hymnu z taką powagą. Tradycją kibiców argentyńskich jest głośne śpiewanie i rytmiczne skakanie do melodii instrumentalnego wstępu swojego hymnu (podczas Mistrzostw Świata, z powodu wspomnianych wcześniej ograniczeń, jest odtwarzany tylko ów wstęp).

Czasem jednak zdarza się, że wspólne wykonanie hymnu łączy zawodników i kibiców obu rywalizujących drużyn. Najbardziej naturalnym przykładem takiej sytuacji jest finał Pucharu Polski, przed którym zwyczajowo odtwarzany jest *Mazurek Dąbrowskiego*. Nie można jednak w tym kontekście nie wspomnieć o dwóch towarzyskich meczach między Anglią i Francją, które przeszły do historii futbolu. Pierwszy z nich miał miejsce 17 listopada 2015 roku na Wembley w Londynie, cztery dni po krwawych zamachach terrorystycznych w Paryżu. Na elewacji podświetlonego na niebiesko-biało-czerwono stadionu została wyświetlona słynna dewiza „Liberté, Égalité, Fraternité”, angielscy kibice ułożyli ze specjalnych kartonów wielką francuską flagę, a gracze i kibice obu tradycyjnie zantagonizowanych ze sobą drużyn wspól-

40 Fédération Internationale de Football Association (Międzynarodowa Federacja Piłki Nożnej) z siedzibą w Zurychu.

41 P.S. Marra, F. Trotta, dz. cyt., s. 84.

42 Cyt. za: A. Antunes, *A Brief History of the Brazilian National Anthem, and Why It Is the Tune of the World Cup*, „Forbes”, 2.07.2014, <https://www.forbes.com/sites/andersonantunes/2014/07/02/a-brief-history-of-the-brazilian-national-anthem-and-why-it-is-the-tune-of-the-world-cup/#1cd20c766830> [dostęp: 25.04.2019].

nie zaśpiewali *Marsyliankę*⁴³. Niestety, francuskim kibicom bardzo szybko nadarzyła się okazja do zrewanżowania się Anglikom za ten gest solidarności. Kolejny mecz obu drużyn miał bowiem miejsce 13 czerwca 2017 roku na Stade de France w Paryżu wkrótce po zamachach terrorystycznych w Manchesterze (22 maja 2017 roku) i Londynie (3 czerwca 2017 roku). Tym razem fanów obu zespołów połączyło wspólne wykonanie *God Save the Queen*, które poprzedził występ orkiestry wojskowej. Muzycy wykonali piosenkę *Don't Look Back in Anger* pochodzącego z Manchesteru zespołu Oasis⁴⁴, która to, po jej spontanicznym odśpiewaniu przez tłum zebrany na zgromadzeniu upamiętniającym ofiary zamachu w Manchesterze, stała się symbolem oporu wobec terroru sianego przez zamachowców⁴⁵.

Śpiewanie – bądź unikanie śpiewania – hymnów przez piłkarzy potrafi wzbudzić również negatywne emocje⁴⁶. Przed laty bardzo głośna była sprawa Piotra Trochowskiego, urodzonego w Polsce piłkarza reprezentacji Niemiec, który odmawiał śpiewania przed meczem niemieckiego hymnu, a zamiast tego modlił się słowami *Ojczyzna*⁴⁷. Wielokrotnie komentowano i obserwowano również zachowanie

43 O. Gibson, B. Quinn, *France and England Fans Sing "La Marseillaise" at Wembley Stadium*, „The Guardian”, 17.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/17/france-england-fans-sing-la-marseillaise-wembley-stadium-paris-terror-attacks> [dostęp: 25.04.2019].

44 L. Brown, *France Supporters Praised for Singing Along to "God Save the Queen" ahead of friendly against England*, „The Independent”, 13.06.2017, <https://www.independent.co.uk/sport/football/international/france-vs-england-friendly-match-god-save-the-queen-national-anthems-terrorist-tribute-a7787521.html> [dostęp: 25.04.2019].

45 J. Rowney, *Why Oasis' "Don't Look Back in Anger" Has Become Manchester's Anthem – The Lyrics Show We Stand Together*, „The Mirror”, 22.05.2018, <https://www.mirror.co.uk/news/uk-news/oasis-dont-look-back-anger-12578733> [dostęp: 25.06.2019].

46 Jednak nie tylko piłkarze swoimi stadionowymi wykonaniami hymnów potrafią wzbudzać skandale. W Polsce klasycznym przykładem takiej sytuacji jest oczywiście feralne wykonanie *Mazurka Dąbrowskiego* przez Edytę Górniak przed meczem Polska – Korea Południowa na Mistrzostwach Świata w 2002 roku. Wokalistka wykonała hymn narodowy w stylu pompatycznej popowej ballady, co spotkało się z oburzeniem wielu kibiców i dziennikarzy.

47 J. Jęć, dz. cyt., s. 64. Trochowski tłumaczył swoje zachowanie tak: „Hymnu nie śpiewam, gdyż czuję się częściowo Polakiem. [...] Zamiast tego modlimy się [wraz z innym reprezentantem Niemiec urodzonym w Polsce, Lukaszem Podolskim – przyp. M.M.] półszepem i prosimy Boga o wsparcie”. Cyt. za: M. Szmigielski, *MŚ 2010: kolejny Polak wchodzi do gry*, „Przeгляд Sportowy”, 7.07.2010, <https://>

Ludovica Obraniaka, Damiana Perquisa, Sebastiana Boenisch a Eugena Polanskiego – polskich piłkarzy o francuskim (Obraniak i Perquis) oraz niemieckim (Boenisch i Polanski) pochodzeniu. Regularne (przede wszystkim za trenerskiej kadencji Franciszka Smudy) występy tej czwórki w reprezentacji Polski wzbudzały wiele kontrowersji⁴⁸. Przy okazji meczów kadry dziennikarze uważnie obserwowali, czy wspomniani piłkarze śpiewają *Mazurka Dąbrowskiego*, co w debacie publicznej zaczęło być postrzegane niemal jak sprawdzian ich polskości⁴⁹.

Gwiazdy muzyki a futbol, gwiazdy futbolu a muzyka

Wspólną cechą łączącą muzykę (zwłaszcza rozrywkową) i piłkę nożną jest to, że zarówno piłkarskie, jak i muzyczne gwiazdy cieszą się rozpoznawalnością i sławą o międzynarodowym zasięgu. Najpopularniejsi piłkarze i muzycy to bohaterowie tłumów, idole podziwiani przez miliony oddanych fanów na całym świecie.

Z tak powszechnej rozpoznawalności najsłynniejszych muzyków coraz intensywniej korzystają kluby czy federacje piłkarskie. Organizatorzy najważniejszych widowisk świata futbolu często zapraszają bowiem znanych artystów na występy uświetniające ważne mecze czy sukcesy konkretnych drużyn. UEFA od lat stosuje podobną praktykę. Dwukrotnie już (w 2009 roku w Rzymie i w 2016 roku

www.przegladsportowy.pl/pilka-nozna/ms-2010-piotr-trochowski-ma-zastapic-thomasa-muellera/nk2f8tj [dostęp: 21.11.2019].

- 48 Warto podkreślić, że mowa o drużynie, która w przeciwieństwie do wielu reprezentacji krajów zachodniej Europy, była wcześniej niemal całkowicie pozbawiona piłkarzy obcego pochodzenia.
- 49 Zob. także: S. Staszewski, *Czy Eugen Polanski jest złym Polakiem, czyli dalszy ciąg sporu o skład reprezentacji*, „Polska The Times”, 22.08.2011, <https://polskatimes.pl/czy-eugen-polanski-jest-zlym-polakiem-czyli-dalszy-ciag-sporu-o-sklad-reprezentacji/ar/441895> [dostęp: 25.06.2019]; [b.a.], *Obraniak nauczył się polskiego hymnu. Cionek też śpiewał*, „Dziennik.pl”, 14.05.2014, <https://sport.dziennik.pl/pilka-nozna/artykuly/458828,obraniak-nauczyl-sie-polskiego-hymnu-cionek-tez-spiawal-wideo.html> [dostęp: 25.06.2019]; [b.a.], *Polska – Portugalia: Eugen Polanski i Damian Perquis śpiewali hymn*, „Super Express”, 1.03.2012, <https://sport.se.pl/pilka-nozna/reprezentacja-polski/polska-portugalia-eugen-polanski-i-damian-perquis-spiewali-hymn-aa-kmNd-qYCx-Xye9.html> [dostęp: 25.06.2019]; W. Cieśla, *Obcokrajowcy w kadrze. Ukryta opcja na Euro?*, „Newsweek Polska”, 6.06.2012, <https://www.newsweek.pl/kadra-polski-na-euro-2012-polanski-boenisch-perquis-obraniak/yrzms3> [dostęp: 25.06.2019].

w Mediolanie) przed finałami Ligi Mistrzów występował słynny tenor Andrea Bocelli, zaś w 2018 roku w Kijowie hymn najsilniejszych klubowych rozgrywek świata wykonał wiolonczelowy duet 2CELLOS. W rozgrywkach Ligi Mistrzów sezonu 2018/2019 Ajax Amsterdam zaprosił do występu przed meczem 1/8 finału z Realem Madryt skrzypka André Rieu. Holenderski muzyk zagrał melodię znaną z chóru *Va, pensiero* z opery *Nabucco* Giuseppe Verdiego, a jego grze wtórował chóralny śpiew pięćdziesięciu czterech tysięcy kibiców zgromadzonych na stadionie Johan Cruyff ArenA⁵⁰. Występ był doprawdy spektakularny – towarzyszyła mu gra świateł, a trybuny zdawały się poruszać w takt muzyki za sprawą synchronicznego ruchu tysięcy białych chorągiewek, które organizatorzy rozdali kibicom przed meczem.

Muzyczną oprawę miało również świętowanie jednego z najbardziej zaskakujących sukcesów w historii futbolu – zdobycia mistrzostwa Anglii przez Leicester City. Drużyna „Lisów”, której szanse na wygranie jednej z najtrudniejszych lig świata bukmacherzy oceniali przed sezonem na 5000:1, pokonała w batalii o mistrzowski tytuł takie potęgi światowego futbolu jak Chelsea, Manchester United czy Arsenal. Z okazji sukcesu władarze klubu zaprosili do występu na stadionie nowego mistrza kraju pochodzący z Leicester zespół Kasabian, jedną z międzynarodowych gwiazd alternatywnego rocka. Podczas koncertu panowała wyjątkowa atmosfera – stadion wypełnili kibice Leicester City, zaś wokalista grupy Tom Meighan wzbudził aplauz publiczności, zapowiadając pierwszą piosenkę słowami „This one’s for the underdogs!”⁵¹. Zapis koncertu został wydany w formie płyty CD. Album rozpoczyna się od nagranej na konferencji prasowej wypowiedzi trenera „Lisów” Claudia Ranieriego, w której opowiada, jak przed pierwszym meczem

50 Kibice identyfikują się z chórem Verdiego, ponieważ w operze śpiewa go grupa żydowskich niewolników. Kibice Ajaxu utrzymują zaś, że ich klub założyli Żydzi. Noszą przydomek „Joden” (Żydzi), a na meczach – co w kontekście powszechnego na polskich stadionach antysemityzmu wydaje się nieprawdopodobne – często pojawiają się z flagami Izraela. Zob. H. Buchheister, *Football Teams’ Jewish Identities Questioned*, „Der Spiegel”, 4.10.2013, <https://www.spiegel.de/international/europe/football-why-tottenham-and-ajax-fans-have-a-jewish-identity-a-926095.html> [dostęp: 26.06.2019].

51 „To piosenka dla wszystkich skazanych na porażkę!” – to oczywiście czytelne nawiązanie do tego, jak oceniane były szanse „Lisów” przed sezonem. Zob. Kasabian, *Underdogs (Live at the King Power Stadium, Leicester)*, https://www.youtube.com/watch?v=_nJ6vg7Ffow [dostęp: 25.04.2019].

sezonu odtwarzał w szatni piosenkę zespołu Kasabian, aby zmotywować swoich piłkarzy⁵².

Na marginesie warto dodać, że członkowie zespołu Kasabian to nie jedyni kibice w świecie muzyki rozrywkowej. Wielu innych popularnych na całym świecie muzyków jest miłośnikami piłki nożnej. Jednym z bardziej wyrazistych przykładów są tworzący przed laty zespół Oasis bracia Noel i Liam Gallagher, którzy są zagorzałymi fanami Manchesteru City⁵³. Robert Plant, kultowy wokalista zespołu Led Zeppelin, to kibic i honorowy wiceprezes Wolverhampton Wanderers⁵⁴. Klubową ikoną Watford FC jest zaś Elton John. Słynny brytyjski muzyk pełnił przez wiele lat funkcję prezesa klubu – za jego kadencji drużyna przeszła od gry na czwartym poziomie rozrywkowym w sezonie 1977/1978 do wicemistrzostwa kraju zdobytego w sezonie 1982/1983. Dziś John jest prezesem honorowym klubu i patronem jednej z trybun stadionu Vicarage Road⁵⁵. Nietypowy dowód przywiązania do klubowych barw West Bromwich Albion dał z kolei Eric Clapton. Granatowo-biały szalik „The Baggies” jest bowiem widoczny na odwrocie okładki wydanej przez niego w 1978 roku płyty *Backless*. W tym samym roku Clapton był także sponsorem pucharowego meczu WBA

-
- 52 „I tell to my players: Hey, you go in the stadium, the first match with the Kasabian song. You are the warriors, you have to do the best for them!”. W wolnym tłumaczeniu: „Mówię moim zawodnikom: «Hej, wychodźcie na boisko, na pierwszy mecz z piosenką Kasabian. Jesteście wojownikami, dla nich musicie dać z siebie wszystko!»”. Zob. Kasabian, *For Crying Out Loud (Deluxe Edition)* [CD], Sony Music Entertainment, 2017.
- 53 N. Gallagher, *My Old Man Said Be a City Fan...*, „The Observer”, 6.08.2000, <https://www.theguardian.com/football/2000/aug/06/newsstory.sport17> [dostęp: 30.11.2019].
- 54 B. McMahon, *Robert Plant, Lifelong Wolves Fan, Performs at Premier League Promotion Celebration*, „Forbes”, 9.05.2018, <https://www.forbes.com/sites/bob-bymcmahon/2018/05/09/robert-plant-life-long-wolves-fan-performs-at-promotion-to-premier-league-celebration/#26aa6dfo299f> [dostęp: 23.06.2019].
- 55 W jednym z wywiadów Elton John żartował: „Najkrótsze podsumowanie mojej kariery? Okulary, homoseksualizm, Watford Football Club, napady furii i kwiaty. A, no i muzyka, była naprawdę fenomenalna”. Cyt. za: P. Rudzki, *Watford w kosmosie*, „Przegląd Sportowy. Historia”, 9.01.2019, <https://www.przegladsportowy.pl/ps-historia/zapiski-z-krolestwa-watford-w-kosmosie/tdjjs7> [dostęp: 25.04.2019].

z tureckim Galatasaray, a cztery lata później zagrał koncert przed pożegnalnym meczem kapitana klubu, Johna Wile'a⁵⁶.

Przyciąganie obu środowisk zdaje się wzajemne, bowiem w szatniach najwspanialszych stadionów świata można znaleźć także wielu muzyków amatorów. Jeden z najsłynniejszych z nich to pochodzący z Chorwacji Slaven Bilić – jako piłkarz brązowy medalista Mistrzostw Świata z 1998 roku, a później trener m.in. Lokomotiwu Moskwa, Beşiktaşu i West Ham United, który jest również gitarzystą grającego progresywnego rocka zespołu Rawbau⁵⁷. Wraz z nim nagrał m.in. specjalną piosenkę na Mistrzostwa Europy w 2008 roku – *Vatreno Ludilo*. Wygląda na to, że zmotywowała ona piłkarzy „Vatreni”⁵⁸ skutecznie, bowiem prowadzona przez Bilicia reprezentacja pokonała na austriacko-szwajcarskim turnieju Niemcy, Austrię i Polskę, stając się rewelacją fazy grupowej, a swój udział w mistrzostwach zakończyła dopiero na ćwierćfinale. Spore zainteresowanie kibiców wzbudzają również muzyczne popisy Petra Čecha, jednego z najlepszych czeskich piłkarzy w historii i wieloletniego bramkarza m.in. Arsenalu i Chelsea, który regularnie publikuje w internecie filmy, na których gra na perkusji w rytm największych przebojów muzyki rockowej. W 2019 roku, z okazji zakończenia swej sportowej kariery, Čech zdecydował się nawet nagrać wspólny utwór z Rogerem Taylorem, perkusistą legendarnego zespołu Queen. Owocem tej niecodziennej artystycznej współpracy stała się wydana przez wytwórníę Virgin Records piosenka *That's Football*⁵⁹. Śledząc historię futbolowo-muzycznych mariaży, możemy także natrafić na przypadki, w których piłkarze występowali w roli chórzystów. Takie nietypowe zadanie spotkało reprezentację Polski w 1974 roku przed historycznymi, bo zakończonymi zdobyciem brązowego medalu, Mistrzostwami Świata w RFN. „Orły Górskiego”

56 [b.a.], *Famous Fans*, „West Bromwich Albion”, [bez daty publikacji], <https://www.wba.co.uk/club/fans/famous-fans/> [dostęp: 6.12.2019]; L. Bainbridge, *This Day in Music – 27 September*, „The Guardian”, 27.09.2007, <https://www.theguardian.com/music/musicblog/2007/sep/27/thisdayinmusic27september> [dostęp: 6.12.2019].

57 J. Benge, *Watch New West Ham Manager Slaven Bilic's Rock Band Side Project*, „London Evening Standard”, 10.06.2015, <https://www.standard.co.uk/sport/football/watch-new-west-ham-manager-slaven-bilic-rock-band-side-project-10309616.html> [dostęp: 23.06.2019].

58 Przydomek chorwackiej reprezentacji.

59 D. Fraser, *Listen to Arsenal Ace Petr Cech's New Charity Song Released with Queen Legend Roger Taylor*, „The Sun”, 8.05.2019, <https://www.thesun.co.uk/sport/football/9032970/arsenal-cech-song-queen-taylor/> [dostęp: 23.06.2019].

wzięły udział w nagraniu piosenki *A ty się bracie, nie denerwuj*⁶⁰, którą do słów Krzysztofa Logana Tomaszewskiego śpiewał Andrzej Dąbrowski. Świadcami jeszcze bardziej oryginalnego wspólnego występu piłkarzy i muzyków byli w 1994 roku widzowie telewizji ZDF. W nadawanym na antenie tej niemieckiej stacji programie *Wetten, dass...?* przed mundialem w Stanach Zjednoczonych wystąpił zespół Village People, który wykonał wraz z pierwszą w powojennej historii Mistrzostw Świata reprezentacją zjednoczonych Niemiec piosenkę *Far Away in America*.

Ludzi o wysokim stopniu muzycznej świadomości nie brakuje również i na boiskach współczesnej polskiej Ekstraklasy. Przykładem choćby gwinejski napastnik Legii Warszawa José Kanté, który jest miłośnikiem muzyki poważnej i jazzu⁶¹. Podobny gust muzyczny cechuje Waldemara Fornalika. Szkoleniowiec Piasta Gliwice jest znanym melomanem i miłośnikiem twórczości Gustava Mahlera. Trener Fornalik ma bardzo szerokie horyzonty muzyczne, oprócz muzyki poważnej gustuje bowiem również w klasyce rocka – przede wszystkim w utworach zespołów Marillion, Pink Floyd i Deep Purple (i to do tego stopnia, że w 1987 roku, po zabrzańskim koncercie Marillion, udał się błyskawicznie pod katowicki hotel „Warszawa”, aby zdobyć podpis lidera zespołu – Fisha)⁶². Były selekcjoner reprezentacji Polski jest także szczególnie wyczulony na muzykę, jaką odtwarzają jego podopieczni. W 2015 roku Rafał Grodzicki, grający w prowadzonym wówczas przez Fornalika

60 Notabene, przy okazji nagrań trener Kazimierz Górski dał dowód znajomości terminologii z zakresu chóralistyki. Na powstałym do utworu teledysku słychać bowiem, jak tłumaczy swoim podopiecznym: „My musimy tak *mormorando*, spokojnie, po cichu”.

61 W wywiadzie dla oficjalnej strony internetowej warszawskiego klubu Kanté narzekał jednak na to, że jest jedynym melomanem w klubowej szatni. Ilekroć bowiem proponuje swoim kolegom z drużyny wspólne wyjście do filharmonii czy na odbywające się w Łazienkach Królewskich koncerty chopinowskie, okazuje się, że nikt nie chce z nim iść i na muzyczne wydarzenia musi wybierać się sam. Por. J. Kanté, *Byłem dzieckiem ulicy*, rozm. przepr. K. Majewski, „Legia.com”, 2.12.2019, <https://legia.com/jose-kante-bylem-dzieckiem-ulicy/6943/> [dostęp: 6.12.2019]).

62 J. Sroka, *Waldemar Fornalik, czyli „Waldek King” uśmiecha się i jest najlepszym trenerem w Polsce. Jego Piast Gliwice ma mistrzostwo*, „Dziennik Zachodni”, 24.05.2019, <https://plus.dziennikzachodni.pl/waldemar-fornalik-czyli-waldek-king-ustmiecha-sie-i-jest-najlepszym-trenerem-w-polsce-jego-piast-gliwice-ma-mistrzostwo/ar/c1-14152915> [dostęp: 23.06.2019].

Ruchu Chorzów, skarżył się w wywiadzie dla telewizji CANAL+ SPORT, że ilekroć wraz z kolegami słucha polskiego hip-hopu, trener „kręci nosem i najchętniej każdemu by dał słuchawki”⁶³.

Podsumowanie

Związki futbolu z muzyką mają kilkusetletnią tradycję, są bardzo liczne i bliskie. Najbardziej widocznym ich przejawem jest muzyczny doping kibiców, którzy współtworzą atmosferę meczów chóralnymi śpiewami. Są one nieodłączną częścią piłkarskiego widowiska, a związane z nimi kibicowskie zwyczaje znacząco różnią się w zależności od kraju. Szczególne emocje wzbudzają często wykonania hymnów narodowych, które łączą we wspólnym śpiewie kibiców i piłkarzy narodowych reprezentacji. Po muzykę sięgają również organizatorzy zawodów, którzy wykorzystują hymny klubowych rozgrywek czy piosenki używane jako *goaltunes*, aby uatrakcyjnić mecze. Bliskość muzyki i futbolu jest widoczna także na przykładzie muzycznych gwiazd, które uświetniają swoimi występami piłkarskie widowiska oraz znanych osobistości świata piłki nożnej, które próbują swoich sił w roli muzyków.

Skala muzyczno-piłkarskich powiązań jest ogromna, a wiele wskazuje na to, że w przyszłości znaczenie muzyki w futbolu będzie tylko rosło. Jej wykorzystanie na szeroką skalę wpisuje się bowiem w widoczne w piłkarskim świecie dążenie do tego, by zmieniać mecze w imponujące widowiska, sportowe spektakle, które wywierają na widzach jak największe wrażenie.

Mnogość, różnorodność i wielowymiarowość wymienionych piłkarsko-muzycznych powiązań dowodzi także, że to temat niezwykle obszerny i wymagający jeszcze wielu opracowań. Ich autorami mogą być przedstawiciele różnych nauk. Jest to bowiem obszar badań, w którym znakomicie sprawdzi się podejście interdyscyplinarne – bardzo ciekawe wnioski może tu przynieść połączenie badań muzykologów i socjologów czy kulturoznawców. Tematem wymagającym dokładniejszego opracowania wydaje się zwłaszcza fenomen kibicowskich przyśpiewek – ich pochodzenie, historia, budowa oraz sposób wykonywania.

63 *Ekstraklasa po godzinach: muzyka w Ekstraklasie*, <https://www.youtube.com/watch?v=m6hd15DOCa4> [dostęp: 24.06.2019].

Bibliografia

Teksty

- [b.a.], *Famous Fans*, „West Bromwich Albion”, [bez daty publikacji], <https://www.wba.co.uk/club/fans/famous-fans/> [dostęp: 6.12.2019].
- [b.a.], *Football's First Chant Laureate*, „BBC News”, 11.05.2004, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/england/london/3702313.stm [dostęp: 25.04.2019].
- [b.a.], *Polska – Portugalia: Eugen Polanski i Damian Perquis śpiewali hymn*, „Super Express”, 1.03.2012, <https://sport.se.pl/pilka-nozna/reprezentacja-polski/polska-portugalia-eugen-polanski-i-damian-perquis-spiewali-hymn-aa-kmNd-qYCx-Xye9.html> [dostęp: 25.06.2019].
- [b.a.], *World Cup 2018: Tube Station Named Gareth Southgate*, „BBC Sport”, 16.07.2018, <https://www.bbc.com/news/uk-england-london-44844999> [dostęp: 26.06.2019].
- Antonowicz D., Wrześniński Ł., *Kibice jako wspólnota niewidzialnej religii*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 1.
- Antunes A., *A Brief History of the Brazilian National Anthem, and Why It Is the Tune of the World Cup*, „Forbes”, 2.07.2014, <https://www.forbes.com/sites/andersonantunes/2014/07/02/a-brief-history-of-the-brazilian-national-anthem-and-why-it-is-the-tune-of-the-world-cup/#1cd20c766830> [dostęp: 25.04.2019].
- Armstrong G., Young M., *Fanatical Football Chants: Creating and Controlling the Carnival*, „Culture, Sport, Society” 2 (1999).
- Bainbridge L., *This Day in Music – 27 September*, „The Guardian”, 27.09.2007, <https://www.theguardian.com/music/musicblog/2007/sep/27/thisdayinmusic27september> [dostęp: 6.12.2019].
- Benge J., *Watch New West Ham Manager Slaven Bilic's Rock Band Side Project*, „London Evening Standard”, 10.06.2015, <https://www.standard.co.uk/sport/football/watch-new-west-ham-manager-slaven-bilics-rock-band-side-project-10309616.html> [dostęp: 23.06.2019].
- Bieszka Ł., *Motywy religijne w przyśpiewkach kibiców klubów piłkarskich*, „Język – Szkoła – Religia” 9 (2014), nr 1.
- Brown L., *France Supporters Praised for Singing Along to “God Save the Queen” Ahead of Friendly against England*, „The Independent”, 13.06.2017, <https://www.independent.co.uk/sport/football/in->

- ternational/france-vs-england-friendly-match-god-save-the-queen-national-anthems-terrorist-tribute-a7787521.html [dostęp: 25.04.2019].
- Buchheister H., *Football Teams' "Jewish" Identities Questioned*, „Der Spiegel”, 4.10.2013, <https://www.spiegel.de/international/europe/football-why-tottenham-and-ajax-fans-have-a-jewish-identity-a-926095.html> [dostęp: 26.06.2019].
- Chapela, Enrico, „inguesu”, „Boosey & Hawkes”, <https://www.boosey.com/cr/music/Enrico-Chapela-nguesu/53660> [dostęp: 23.11.2019].
- Cieśla W., *Obcokrajowcy w kadrze. Ukryta opcja na Euro?*, „Newsweek Polska”, 6.06.2012, <https://www.newsweek.pl/kadra-polski-na-euro-2012-polanski-boenisch-perquis-obraniak/yrzms3> [dostęp: 25.06.2019].
- Corks G., *The 5,000-to-1 Odds on Leicester City Were a Sham and Cost Bookmakers \$15 million*, „Business Insider”, 6.05.2016, <https://www.businessinsider.com/leicester-city-odds-were-a-sham-2016-5?IR=T> [dostęp: 25.04.2019].
- Fraser D., *Listen to Arsenal Ace Petr Cech's New Charity Song Released with Queen Legend Roger Taylor*, „The Sun”, 8.05.2019, <https://www.thesun.co.uk/sport/football/9032970/arsenal-cech-song-queen-taylor/> [dostęp: 23.06.2019].
- Gallacher S., *Football's Bardest Men: Meet the Poets Celebrating Scotland's Beautiful Game in Verse*, „The Sunday Post”, 4.09.2017, <https://www.sundaypost.com/fp/footballs-bardest-men/> [dostęp: 25.04.2019].
- Gallagher N., *My Old Man Said Be a City Fan...*, „The Observer”, 6.08.2000, <https://www.theguardian.com/football/2000/aug/06/newsstory.sport17> [dostęp: 30.11.2019].
- Gibson O., Quinn B., *France and England Fans Sing "La Marseillaise" at Wembley Stadium*, „The Guardian”, 17.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/17/france-england-fans-sing-la-marseillaise-wembley-stadium-paris-terror-attacks> [dostęp: 25.04.2019].
- Grys I., *Muzyka i sport*, Muzeum Sportu i Turystyki, Warszawa 1998.
- Hopper J., *Lives of the Poets: Attila the Stockbroker*, „Poetry Foundation”, 5.04.2010, <https://www.poetryfoundation.org/articles/69513/lives-of-the-poets-attila-the-stockbroker> [dostęp: 25.04.2019].

- Jęcz J., *Polihymnia na spalonym. Pomiędzy światem muzyki i piłki nożnej*, „Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu” 52 (2016).
- Kanté J., *Byłem dzieckiem ulicy*, rozm. przepr. K. Majewski, „Legia.com”, 2.12.2019, <https://legia.com/jose-kante-bylem-dzieckiem-ulicy/6943/> [dostęp: 6.12.2019].
- Koliński J., *Po meczu wręcza piłkarzom koguty, a nocami naprawia ich buty. Historia „Leona” – najwierniejszego kibica Górnika*, „Przegląd Sportowy”, 9.02.2018, <https://www.przegladsportowy.pl/pilka-nozna/pko-ekstraklasa/gornik-zabrze/stanislaw-setkowski-najslynniejszy-kibic-w-polsce/rjfj275> [dostęp: 6.12.2019].
- Laing D., Linehan A., *Soccer Sounds: Popular Music and Football in Britain*, „Popular Music History” 8 (2013), nr 3.
- Marra P.S., Trotta F., *Sound, Music and Magic in Football Stadiums*, „Popular Music” 38 (2019), nr 1.
- McMahon B., *Robert Plant, Lifelong Wolves Fan, Performs at Premier League Promotion Celebration*, „Forbes”, 9.05.2018, <https://www.forbes.com/sites/bobbymcmahon/2018/05/09/robert-plant-lifelong-wolves-fan-performs-at-promtion-to-premier-league-celebration/#26aa6dfo299f> [dostęp: 23.06.2019].
- Napiórkowski M., *Liverpool*, «Biblioteka Gazety Wyborczej. Słynne Kluby Piłkarskie», Oficyna Wydawnicza Atena Krzysztof Sawala, Poznań 2007.
- Otałęga J., *Za lotem piłki. Pasiaki, Wiślacy, Garbarze, Lwowiacy, Ślązacy, Tarnowiaczy i inni*, Wydawnictwo Jagiellonia, Kraków 2003.
- Parkes-Nield C., *Blue Moon: City Fan Anthem*, „Manchester City”, 21.08.2013, <https://www.mancity.com/news/club-news/club-news/2013/august/blue-moon> [dostęp: 25.06.2019].
- Piątek M., *Fenomen siatkarskiej publiczności*, „Polityka”, 9.09.2014, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/ludzieistyle/1591705,1,fenomen-siatkarskiej-publicznosci.read> [dostęp: 26.06.2019].
- Piotrowski R., *Ferajna z ŁKS*, „Nasza eŁKSa” 2019, nr 3.
- Rowney J., *Why Oasis’ „Don’t Look Back in Anger” Has Become Manchester’s Anthem – The Lyrics Show We Stand Together*, „The Mirror”, 22.05.2018, <https://www.mirror.co.uk/news/uk-news/oasis-dont-look-back-anger-12578733> [dostęp: 25.06.2019].

- Rudzki P., *Watford w kosmosie*, „Przegląd Sportowy. Historia”, 9.01.2019, <https://www.przegladsportowy.pl/ps-historia/zapiski-z-krolestwa-watford-w-kosmosie/tdjjs7> [dostęp: 25.04.2019].
- Ruiz D., *El Ajax recibe al Madrid a ritmo de... Verdi*, „Marca”, 7.12.2011, https://www.marca.com/2011/12/07/futbol/liga_campeones/1323243762.html [dostęp: 25.04.2019].
- Schafer R. Murray, *Muzyka środowiska*, tłum. D. Gwizdalanka, w: *Kultura dźwięku. Teksty o muzyce nowoczesnej*, red. Ch. Cox, D. Warner, Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2010.
- Schafer R. Murray, *The New Soundscape: A Handbook for the Modern Music Teacher*, Berandol Music Limited, London–Vienna 1971.
- South P., *Tottenham's New 61,000-seater Stadium Has Been Engineered to Make Chants Sound Louder than They Are*, „Daily Mail”, 23.01.2017, <https://www.dailymail.co.uk/sport/football/article-4148820/Tottenham-s-new-stadium-designed-make-sound-louder.html> [dostęp: 25.04.2019].
- Sroka J., *Waldemar Fornalik, czyli „Waldek King” uśmiecha się i jest najlepszym trenerem w Polsce. Jego Piast Gliwice ma mistrzostwo*, „Dziennik Zachodni”, 24.05.2019, <https://plus.dziennikzachodni.pl/waldemar-fornalik-czyli-waldek-king-usmiecha-sie-i-jest-najlepszym-trenerem-w-polsce-jego-piast-gliwice-ma-mistrzostwo/ar/c1-14152915> [dostęp: 23.06.2019].
- Staszewski S., *Czy Eugen Polanski jest złym Polakiem, czyli dalszy ciąg sporu o skład reprezentacji*, „Polska The Times”, 22.08.2011, <https://polskatimes.pl/czy-eugen-polanski-jest-zlym-polakiem-czyli-dalszy-ciag-sporu-o-sklad-reprezentacji/ar/441895> [dostęp: 25.06.2019].
- Szmigielski M., *MŚ 2010: Kolejny Polak wchodzi do gry*, „Przegląd Sportowy”, 7.07.2010, <https://www.przegladsportowy.pl/pilka-nozna/ms-2010-piotr-trochowski-ma-zastapic-thomasa-muellera/nkzf8tj> [dostęp: 21.11.2019].
- Taylor M., *The Association Game: A History of British Football*, Pearson/Longman, Harlow 2008.
- Trench B., *Bohs Appoint Poet in Residence*, „The Bohemian Football Club”, 19.02.2015, <https://bohemianfc.com/?p=8041> [dostęp: 25.04.2019].

Materiały dźwiękowe i audiowizualne

- Ajax vs Real Madrid: André Rieu "Nabucco Va Pensiero" Live*, <https://www.youtube.com/watch?v=IASsoYcfig&vl=es> [dostęp: 25.04.2019].
- Baddiel, Skinner & Lightning Seeds – "Three Lions" ("Football's Coming Home") (Official Video)*, <https://www.youtube.com/watch?v=R-JqimlFcJsM> [dostęp: 26.06.2019].
- Boricić: Polscy kibice najlepsi na świecie!*, „Polsat Sport”, 11.01.2019, <https://www.polsatsport.pl/wiadomosc/2019-01-11/boricić-polscy-kibice-najlepsi-na-swiecie/> [dostęp: 26.06.2019].
- Brazil National Anthem World Cup 2014 vs Mexico*, <https://www.youtube.com/watch?v=Cp5VtXjnNSM> [dostęp: 25.04.2019].
- Cristiano Ronaldo Free Kick Fans Reaction: Real Madrid 7–1 Celta Vigo*, https://www.youtube.com/watch?v=pYWhyG_QoLw [dostęp: 23.11.2019].
- Ekstraklasa po godzinach: muzyka w Ekstraklasie*, <https://www.youtube.com/watch?v=m6hdl5DOCa4> [dostęp: 24.06.2019].
- El himno argentino en la final del Mundial 2014*, <https://www.youtube.com/watch?v=FvDdbanB1oc> [dostęp: 25.04.2019].
- England Fans in Russia Celebrate Tunisia Win!!!*, <https://www.youtube.com/watch?v=5IdfwHWVhSY> [dostęp: 25.04.2019].
- England Fans Join in Singing French National Anthem*, <https://www.youtube.com/watch?v=7c1sbRIJrKs> [dostęp: 25.04.2019].
- Far Away in America – Die Deutsche Fußball-Nationalmannschaft und Village People*, <https://www.youtube.com/watch?v=Nw5sQtIFvtM> [dostęp: 24.06.2019].
- Flower of Scotland – Scotland v Slovakia*, <https://www.youtube.com/watch?v=lCypCV2laQk> [dostęp: 25.04.2019].
- France – Angleterre: L'émouvant "Don't Look Back in Anger" (Oasis)*, <https://www.youtube.com/watch?v=qycwy3PTR5o> [dostęp: 25.04.2019].
- Hull City FA Cup Final: "I Can't Help Falling in Love with You"*, <https://www.youtube.com/watch?v=dIVrlZI11kw> [dostęp: 25.06.2019].
- Iceland Fans Perform a „Viking Clap” to Welcome Home Players*, <https://www.youtube.com/watch?v=oJdpRWG3IJo> [dostęp: 23.11.2019].
- Juve – storia di un grande amore*, <https://www.youtube.com/watch?v=PEhoBkibj6E> [dostęp: 6.12.2019].

- Kasabian, *For Crying Out Loud (Deluxe Edition)* [CD], Sony Music Entertainment, 2017.
- Obraniak nauczył się polskiego hymnu. Cionek też śpiewał*, „Dziennik.pl”, 14.05.2014, <https://sport.dziennik.pl/pilka-nozna/artykuly/458-828,obraniak-nauczyl-sie-polskiego-hymnu-cionek-tez-spiewal-video.html> [dostęp: 25.06.2019].
- Polski hit na mundial 1974 (Teledysk)*, <https://www.youtube.com/watch?v=uMELz61Klqo> [dostęp: 24.06.2019].
- Rany koguta! – Stanisław Sętkowski || Reportaż || Piłka nożna*, <https://www.youtube.com/watch?v=GYKJjOJoGwM> [dostęp: 6.12.2019].
- Skaldowie – Górą Górnik*, https://www.youtube.com/watch?v=QD6OU289_Ew [dostęp: 25.04.2019].
- “Southgate, You’re the One” – Full Song*, https://www.youtube.com/watch?v=t_YneccErSc [dostęp: 25.04.2019].
- Sunderland Fans at Wembley... Singing “Can’t Help Falling in Love with You”... 2019 Play off Final v Charl*, <https://www.youtube.com/watch?v=BwmjNz-sqXY> [dostęp: 25.06.2019].
- The Story behind the UEFA Nations League Anthem*, „UEFA.com”, 4.09.2018, <https://www.uefa.com/insideuefa/about-uefa/administration/marketing/news/newsid=2569018.html> [dostęp: 25.04.2019].
- The Story of the UEFA Champions League Anthem*, <https://www.youtube.com/watch?v=2d4KVnVuRDY> [dostęp: 23.12.2019].
- Tottenham Hotspur Stadium – “When The Spurs Go Marching In”*, <https://www.youtube.com/watch?v=dGl4JmAoSdg> [dostęp: 25.04.2019].
- Wybierz „goaltune” Chojniczanki*, „MKS Chojniczanka 1930”, 1.05.2017, <http://mkschojniczanka.pl/2017/05/01/wybierz-goal-tune-chojniczanki/> [dostęp: 25.04.2019].